

Биркович О.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-3880-359X

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINIAN LANDS IN THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE

У статті здійснюється порівняльна характеристика основних етапів становлення і розвитку системи судочинства на українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Акцентується увага на тому, що обидві імперії проходили схожі процеси трансформації власних правових систем, які вплинули і на систему судоустрою та судочинства. Реформи освіченого абсолютизму останньої третини XVIII ст. позитивно відрізняли в цьому імперію Габсбургів, адже в імперії Романових до 1860-х рр. простежувалися відверті кризові явища, пов'язані з бюрократизмом, корупцією в судових органах та відсутністю уніфікованої й кодифікованої нормативної бази. Позитивні зміни відбулися в обох імперіях майже одночасно. Якщо із середини XIX ст. в Австрії розпочинається процес конституційних перетворень, який має своїм наслідком демократизацію суспільних відносин та чітке регулювання системи судочинства, то в Російській імперії після реформи 1864 р. було створено нову систему судочинства.

Визначаючи особливості реалізації системи судочинства на українських землях і її впливу на правосвідомість населення, акцентується увага на практиці залучення до роботи суддями в загальних судах Наддніпрянщини відомих громадсько-політичних діячів, тоді як у західноукраїнських землях, українці були позбавлені права обіймати суддівські посади, але компенсували це активною адвокатською діяльністю. Важливо зауважити, що судові реформи й перетворення другої половини XIX ст. сприяли не тільки гуманізації й демократизації судової системи, а й підвищенню рівня правової культури населення через залучення українців до адвокатської й правозахисної діяльності.

Утверджена впродовж XIX ст. на українських землях система судочинства стала традиційною для українців і була реципійована українськими урядами в умовах національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., що може характеризувати її виключно з позитивного боку, адже в обох імперіях практикувалися гласність, відкритість і змагальність судового процесу, формальна рівність усіх громадян, а також функціонування суду присяжних у кримінальних справах.

Ключові слова: *судова система, Російська імперія, Австро-Угорщина, судоустрій, права людини, судова реформа.*

The article provides a comparative description of the main stages of formation and development of the judicial system in the Ukrainian lands as part of the Russian and Austrian (Austro-Hungarian) empires. Emphasis is placed on the fact that both empires underwent similar processes of transformation of their own legal systems, which affected the system of justice and the judiciary. Reforms of enlightened absolutism of the last third of the XVIII century. The Habsburg Empire was positively distinguished in this respect, as in the Romanov Empire until the 1860's there were obvious crises associated with bureaucracy, corruption in the judiciary and the lack of a unified and codified legal framework. Positive changes took place in both empires almost simultaneously. If from the middle of the XIX century. in Austria the process of constitutional transformation began, which resulted in the democratization of social relations and clear regulation of the judicial system, in the Russian Empire after the reform of 1864 a new judicial system was created.

Determining the peculiarities of the judicial system in the Ukrainian lands and its impact on the legal consciousness of the population, emphasis is placed on the practice of involving judges in the general courts of the Dnieper region of prominent public and political figures, while in Western Ukraine, Ukrainians were deprived of judicial positions. it is an active advocacy activity. It is important to note that judicial reforms and the transformation of the second half of the nineteenth century. contributed not only to the humanization and democratization of the judiciary, but also to raising the level of legal culture of the population through the involvement of Ukrainians in advocacy and human rights activities.

Approved during the XIX century. in the Ukrainian lands the judicial system became traditional for Ukrainians and was received by the Ukrainian governments in the conditions of national liberation struggles of 1917–1921, which can characterize it only from a positive point of view, because in both empires publicity, openness and adversarial proceedings were practiced. equality of all citizens, the functioning of the jury in criminal cases.

Key words: *judicial system, the Russian Empire, Austria-Hungary, the judiciary, human rights, judicial reform.*

Кількасотрічний період інкорпорації українських земель іноземними державами безпосередньо відобразився не тільки на правосвідомості населення, а й на традиціях реалізації окремих владних інститутів. Визначальним у цьому аспекті стало XIX ст., коли і Російська, й Австрійська імперії (після трьох поділів Речі Посполитої, розділивши між собою українські території) переживали час трансформації правових систем, утвердження конституційних норм і лібералізації суспільних відносин.

Упродовж зазначеного періоду обидві імперії майже паралельно реформували власну систему судочинства, а українські території були своєрідним «майданчиком» для перевірки ефективності чи неефективності нововведень. Галичина на початку XIX ст. була, за словами І. Бойка, «законодавчим полігоном» [2, с. 8], де перевірялася дієздатність норм цивільного й кримінального права, які саме в Західній і Східній Галичині впроваджувалися на кілька років раніше, ніж в інших провінціях імперії. Натомість на території Наддніпрянщини спостерігалось домінування консервативних і навіть ретроградних підходів до організації системи судочинства, тільки після реформи 1864 р. окремі засади судівництва тут реалізовувалися швидше, ніж в інших регіонах імперії. Спільним для обох імперій було чітке виокремлення двох періодів в організації системи судочинства впродовж XIX ст. Так, якщо перша половина XIX ст. була часом кризових явищ і пошуку нових підходів до організації судової влади, то з 1860-х рр. в Австрійській і Російській імперіях відбувається активний процес реформування і судоустрою, і власне правової системи. Ці процеси позитивно вплинули на розвиток українських земель, сприяли активізації суспільно-політичних рухів, їх політизації.

Зважаючи на зазначене, актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється потребою порівняння традиційних підходів і способів організації системи судочинства на українських землях, що входили до складу Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, що дозволить визначити специфічні риси й характер державно-правової думки українців Галичини, Буковини, Закарпаття та Наддніпрянщини.

Метою нашого дослідження є порівняльна характеристика основних підходів до організації системи судочинства в Наддніпрянщині та західноукраїнських землях кінця XVIII – початку XX ст.

Питання системи судочинства українських земель активно вивчаються як українськими, так й іноземними дослідниками. Специфікою цих досліджень є вивчення конкретного періоду чи подій у процесі організації системи судочинства або системи права Російської чи Австро-Угорської імперій загалом. У цьому питанні цінними є наукові доробки таких учених: І. Барсукової, І. Бойка, Л. Ілина, О. Ільїна, С. Казанцева,

І. Ковальчука, О. Кондратюка, В. Кульчицького, М. Мацькевича, В. Павелка, М. Сотникової, В. Томсінова, О. Урсулюк, М. Ярошенка та інших.

Характеризуючи систему судочинства на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій, доцільно коротко окреслити зміст інкорпораційної політики згаданих держав. Якщо процес включення Наддніпрянщини в правову систему імперії Романових розпочався з кінця XVII ст., а до початку XIX ст. були зруйновані вусі традиційні владні інститути Гетьманщини, зокрема органи судочинства, то включення західноукраїнських земель (Буковини і Галичини) до складу Австрії відбулося тільки в 1772 р. і 1774 р. відповідно. При цьому слід наголосити, що і в західноукраїнських землях на кінець XVIII ст. не були збережені традиційні органи судочинства, адже ці території перебували в складі Речі Посполитої (Галичина) та Османської імперії (Буковина). Єдина відмінність, властива саме кінцю XVIII ст., полягала в тому, що імперія Габсбургів увійшла в епоху освіченого абсолютизму, що передбачало низку реформ, зокрема в правовій системі, натомість в імперії Романових спостерігалось посилення абсолютизму.

Характеризуючи систему судочинства західноукраїнських земель у складі імперії Габсбургів, нами робитиметься акцент на Галичині, яка характеризувалася вищим (ніж Буковина і Закарпаття) рівнем політичної активності та правової свідомості населення, що й визначало характер державної політики. До того ж ключовим у процесі функціонування правової системи, зокрема судової, був національний чинник, який галицькі українці використовували як «елемент цивілізаційної місії» [3, с. 60], а в стінах Галицького сейму питання мови судівництва часто й активно порушувалося українськими послами, однак так і не отримало чіткого правового підґрунтя [4, с. 107].

Загалом, система судочинства західноукраїнських земель та Наддніпрянщини досліджуваного періоду мала три чіткі етапи. Для Галичини, Буковини і Закарпаття ними були такі: 1) перехідний (1772–1784 рр.); 2) імплементаційний (1784–1848 рр.); 3) конституційний (1849–1918 рр.); для Наддніпрянщини: 1) установчо-консервативний (1760–1860-ті рр.); 2) демократично-ліберальний (1864–1917 рр.).

Виокремлені етапи дозволяють сформулювати висновок, що спільні ознаки в організації системи судочинства можна спостерігати з 60-х рр. XIX ст., коли в імперії Габсбургів було здійснено конституційну реформу, а в Росії – низку реформ, що сприяли гуманізації суспільних відносин і демократизації владних процесів.

Характеризуючи відмінні етапи, що тривали з останньої третини XVIII ст. до середини XIX ст., слід звернути увагу на те, що в західноукраїнських землях саме тоді було закладено підвалини до реформування системи судочинства. Це пояснюється тим, що перші два етапи

(1772–1848 рр.) пов'язані з часом політичних реформ в імперії Габсбургів, які були покликані легітимізувати імператорську владу та запровадити владні інститути, які задовольняли широкі прошарки суспільства. У 1782 р. було проведено судову реформу, якою було скасовано стару (польську) систему судочинства. Існування останньої зумовлювалося тим, що імперський уряд намагався уніфікувати адміністративний устрій новоприєднаних Галичини і Буковини. Єдиним нововведенням була заборона подавати апеляції на судові рішення [10, с. 23], адже чинні апеляційні інстанції розташовувались на польських теренах у складі імперії Романових та Пруссії. У західноукраїнських землях реалізація реформи розпочалася в 1784 р. Утверджена в цей час судова система була становою за своїм характером і не характеризувалася гуманізмом чи демократизмом. Позитивним винятком можна вважати процедуру «експертизи» судового рішення, яка здійснювалася на правничих факультетах державних університетів відомими професорами. Висновок експерта був ключовим при ухваленні остаточного рішення.

Позитивною рисою австрійського законодавства дослідники називають єдність законодавчої бази, яка регулювала процесуальні дії [8, с. 4], але система судочинства Австрійської імперії кінця XVIII – середини XIX ст. загалом асоціювалася з ненадійністю [9, с. 148]. Включення нових територій у 70-х рр. XVIII ст. спричинило певний дисбаланс, адже правовий розвиток окремих регіонів багаторазової імперії був різним, а збереження станових привілеїв, зокрема в Галичині, було запорукою політичної стабільності. Польські привілейовані прошарки не могли допустити дотримання однакової процедури судочинства із селянами-українцями.

Схожий дисбаланс мав місце і в Наддніпрянщині, де внаслідок ліквідації судової системи Гетьманщини і впровадження російської правової системи відбулося як станове, так і національне розмежування осіб у їх праві звернення до суду. Остаточо процес ліквідації судової системи Гетьманщини та запровадження російської (станової) відбувся після ліквідації в 1781 р. полково-сотенного устрою та запровадження поділу на губернії. Загальною характерною рисою російської системи права, яка кардинально відрізняла її від української, було існування сотень нормативно-правових актів, які не були жодним чином кодифіковані (на кінець XVIII ст. в Російській імперії одночасно функціонувало понад 10 тисяч нормативно-правових актів, більшість із яких не підлягали застосуванню, а інші іноді суперечили один одному). Більшість суддів навіть не підозрювали про наявність деяких правових норм і нормативно-правових актів [12, с. 68]. Друга половина XVIII ст. стала початком кодифікації російського права, що вдалося завершити тільки через 100 років. Причиною

цього було те, що спеціальні кодифікаційні комісії не мали чіткої системи й логіки класифікації чинного права. Вони швидше формували нову законодавчу базу, не маючи для цього належного досвіду чи підготовки [15, с. 352].

Процедура кодифікації стала однією з відмінних рис австрійської та російської судових систем. Якщо імперія Габсбургів процедурі кодифікації цивільного і кримінального права приділяла особливу увагу і постійно вдосконалювала цей процес, то для імперії Романових започаткований у останній третині XVIII ст. процес удалося завершити тільки на початку XX ст.

Характеризуючи судову систему Наддніпрянщини кінця XVIII – середини XIX ст., можна стверджувати, що вона ґрунтувалася на принципах нового адміністративно-територіального поділу та передбачала існування в губернії верховного земського суду [13, с. 3]. За аналогією з полковими судами Гетьманщини, згідно з реформою 1763 р., у територіально великих губерніях могло існувати кілька земських судів, а в окрузі існували нижчі земські суди. Верхній земський суд за своїм статусом був апеляційною і ревізійною інстанціями стосовно рішень повітових судів [5, с. 25]. У цих судах існувало два окремі департаменти, які займалися кримінальними і цивільними справами відповідно. Верхній земський суд був закритою інституцією і безпосередньо підпорядковувався імперській владі, адже його керівник-суддя призначався безпосередньо імператором. Однак із часом склалася практика, що верхній земський суд вирішував цілий спектр справ: скарги і суперечки дворян, цивільні та кримінальні спори, земельні, майнові справи тощо. Така система була надзвичайно складною, адже це призводило до збільшення часових меж вирішення спорів, бюрократизму і тяганини. У 1797 р. верховні земські суди були ліквідовані, а нижчі земські суди, згідно з імператорським указом 1796 р., були перейменовані, тому «земські суди» поєднували як судові, так і поліцейські функції.

Нижчою судовою ланкою були повітові суди, які склалися з одного судді та двох присяжних засідателів, які обіймали ці посади впродовж трьох років [13, с. 5]. Створенням повітових судів, на думку О. Ільїна, імперська влада дала можливість місцевому дворянству взяти судову владу на місцях під свій контроль [13, с. 25]. Цей крок був швидше політичним і мав на меті забезпечення підтримки дворянства. На практиці суддів призначав губернатор, а більшість справ, які розглядалися в повітових судах, підлягали оскарженню у вищих судових інстанціях.

Друга половина XIX ст., зокрема 1860-ті рр., є часом глибоких трансформаційних процесів правових систем Австрійської та Російської імперій.

Ключовим у процесі організації судової влади та системи судочинства імперії Габсбургів були кілька конституційних реформ у 1848–

1849 рр., 1860–1861 рр. та 1867 р. Затверджені в той час конституції та конституційні акти сформуливали засади організації системи судочинства, зважаючи на трансформацію правових відносин, міжнародну і політичну ситуацію в імперії загалом та кожній провінції зокрема. Започатковані в 1849 р. нововведення були загалом позитивними, адже впорядкували систему судової влади, на вершині перебував Львівський краєвий суд [10, с. 24–25]. Край був поділений на кілька судових повітів, які були ключовими адміністративними одиницями і лягли в основу організації виборчого процесу до Крайового сейму [4, с. 106].

Згодом (щороку впродовж 1852–1855 рр.) було затверджено кілька імперських та міністерських патентів, що регулювали діяльність судової гілки влади. Основним нововведенням реформ, окрім зміни назви судових інстанцій із крайових на повітові, стало формування в Галичині двох Вищих крайових судів. Створення останніх здійснювалося на підставі дотримання національно-політичного принципу: окремий суд для Східної Галичини з центром у Львові, інший – для Західної з центром у Кракові. Такий підхід мав як практичний, так і політичний складники. З одного боку, такий поділ був закономірним, адже дозволяв ефективно організувати систему судової влади, бо територіально Галичина була однією з найбільших провінцій імперії Габсбургів. З іншого – забезпечення національного підходу (у Східній Галичині переважали українці, у Західній – поляки) було декларативним.

Проведені в 1850-х рр. судові реформи отримали конституційне закріплення в 1867 р. Окрім того, було чітко систематизовано органи судової влади в Галичині. Вищому крайовому суду у Львові підпорядкувалися 10 окружних судів [7, с. 206]. Основним нововведенням було запровадження суду присяжних. Першу таку спробу було здійснено в 1848 р., але вона виявилася невдалою. Однак 9 березня 1869 р. ухвалено закон про виконання норм Конституції 1867 р. і запровадження суду присяжних [14, с. 62]. Суди присяжних діяли при крайових та окружних судах, де розглядалися кримінальні справи, які й вимагали участі присяжних. Повноваження останніх, їх права і процедуру здійснення судочинства детально дослідила українська дослідниця О. Урсуляк [14]. Перше нормативне регулювання діяльності присяжних відбулося в Кримінально-процесуальному кодексі 1873 р., в якому до їх компетенції зарахували 31 злочин різного ступеня важкості, а також 2 політичні проступки [7, с. 206].

Стосовно судової системи Російської імперії і, відповідно, Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст., то вона розвивалася і функціонувала на підставі судової реформи 1864 р. Сама реформа була однією з найпоспідовніших у другій половині ХІХ ст., а також започаткувала створення абсолютно нової судової системи, що не зале-

жить від адміністративної гілки влади [16, с. 95]. Абсолютно новими стали принципи змагальності, гласності, рівності громадян перед судом та гарантоване право на захист. Окрім того, було запроваджено процедуру прокурорського нагляду, відокремлення судового засідання та досудового слідства, запровадження суду присяжних, чітке розмежування повноважень сторін захисту й обвинувачення, встановлення презумпції невинуватості. Загалом, було запроваджено двоступеневу систему судочинства (хоча юридично главою судової системи був імператор), а найвищою судовою інстанцією був Сенат. Сенат був касаційною інституцією, а в окремих випадках – судом першої інстанції (важливі справи державного значення). Сенату підпорядковувалися мирові та окружні суди. Обидві ці інституції були позбавлені права досудового слідства, чим і почали займатися органи поліції.

Середню судову ланку становили окружні суди, що створювалися в межах адміністративних округів і склалися з цивільної та кримінальної палат. Апеляційною інстанцією при окружних судах були судові палати, які створювали на кілька губерній та поділяли на цивільну й кримінальну. Вони, як правило, займалися злочинами, пов'язаними з державною зрадою, та злочинами посадових осіб [1, с. 7]. В окремих випадках дозволялося створювати спеціальний Верховний кримінальний суд, що займався виключно питаннями державних злочинів. Визначаючи статус окружного суду, можна стверджувати, що це був повноцінний орган влади, який (унаслідок подальших реформ) поєднував судові, прокурорсько-наглядові, слідчі, нотаріальні функції, що не зовсім позитивно впливало на процес судового рішення. Водночас це був ефективний крок на шляху до повноцінного оформлення системи юстиції.

На території Наддніпрянщини було створено 25 окружних судів і три судові палати (Одеська, Харківська, Полтавська) [11, с. 443].

Важливою ланкою окружних судів був суд присяжних, який вирішував найбільш важливі кримінальні справи. Запозичивши європейський досвід, зокрема норми процесуального законодавства Женеви та Сардинського королівства, реформою 1864 р. було започатковано формування палати присяжних-засідателів у кількості 12 осіб [6, с. 6]. Суд присяжних виявився досить ефективним (забезпечив ліквідацію традиційного для судової системи корупції), хоча він мав багатьох противників у владному середовищі.

Найнижчу судову ланку й, відповідно, основний інститут вирішення судових суперечностей становили мирові суди, які були основною судовою інстанцією і створювалися у всіх адміністративних одиницях імперії. До їх компетенції входило вирішення цивільних справ, а також окремих справ у сфері адміністративних чи кримінальних відносин.

Упровадження нової судової системи в Наддніпрянщині мало як позитивні, так і негативні наслідки. Негативом було те, що впровадження нової системи права на українських землях відбувався не одночасно, що перешкоджало виробленню «єдиної практики мирових суддів у межах українських територій» [11, с. 441]. Певним позитивом було те, що в Лівобережній Україні мирові суди впроваджувалися в перші роки після реформи 1864 р., що було на кілька років раніше, ніж в інших регіонах Російської імперії.

Таким чином, утверджені в другій половині XIX ст. системи судочинства Австрійської та Російської імперії залишалися чинними до останніх днів існування цих держав (1918 р. та 1917 р. відповідно). Аналіз нововведень дозволяє говорити про низку спільних і відмінних рис. Спільним було те, що процес реформування відбувався паралельно, але в абсолютно різних напрямках. Якщо в імперії Габсбургів статус і повноваження судової гілки влади затверджувався на конституційному рівні, то в імперії Романових було запроваджено демократичні й гуманістичні принципи судочинства, що було новим і нетипо-

вим для абсолютистської влади. Спільною була практика функціонування судів присяжних, причому в Російській імперії цей суд був більш дієвим і функціональним, ніж в Австро-Угорщині. Спільним можна вважати і наявність певних рудиментів (становість, бюрократизм тощо). Також слід звернути увагу, що майже одночасно відбувалося утвердження інститутів прокуратури, адвокатури та нотаріату.

Визначаючи особливості реалізації системи судочинства на українських землях і впливу її на правову свідомість, цікавим видається практика залучення до роботи суддями в загальних судах Наддніпрянщини відомих громадсько-політичних діячів, тоді як у західноукраїнських землях українці були позбавлені права обіймати суддівські посади, але компенсували це активною адвокатською діяльністю. Варто зауважити, що судові реформи й перетворення другої половини XIX ст. сприяли не тільки гуманізації й демократизації судової системи, а й підвищенню рівня правової культури населення через залучення українців до адвокатської й правозахисної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Барсукова И.В. Судебные реформы в России: история и современность. С. 5–10. URL: http://files.sudrf.ru/2478/user/SV_Altai_2_07_2015.pdf.
2. Бойко І.Й. Австрійський цивільний кодекс 1797 р. та його застосування у Східній Галичині: деякі дискусійні питання. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 8–11.
3. Глин Л.М. Еволюція правосприйняття українців починаючи з середини XIX ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право*. 2016. № 1. С. 59–64.
4. Глин Л.М. Галицький крайовий сейм у системі українського парламентаризму. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2. С. 105–109.
5. Ільїн О.В. Судова система на українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр. *Право і Безпека*. 2016. № 1. С. 24–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_1_6.
6. Казанцев С.М. Суд присяжних в России. Громкие уголовные процессы 1864–1917 гг. Ленинград, 1991. 512 с.
7. Ковальчук І. Організація судової влади у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. Вип. 5. С. 203–208.
8. Кондратюк О.В. Правове регулювання судочинства в Галичині у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. 2009. Вип. 1. С. 1–8.
9. Кульчицький В.С., Бойко І.Й., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. Львів, 2002. 82 с.
10. Мацькевич М.М. Судова система на території західної України в період панування Австро-Угорської монархії: історико-правові аспекти розвитку. *Наше право*. 2015. № 4. С. 23–25.
11. Павелко В.О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін.; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 439–446.
12. Сотникова М.Г. Судебная система России во второй половине XVIII в. *Инновационная наука*. № 5–2, 2018. С. 67–69. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-rossii-vo-vtoroy-pолоvine-xviii-v>.
13. Томсинов В.А. Судебная система Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. в. (по материалам законодательных актов). Статья первая. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*, 2016. № 3. С. 3–24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-rossiyskoy-imperii-v-xviii-pervoy-pолоvine-xix-v-po-materialam-zakonodatelnyh-aktov-statya-pervaya>.
14. Урсуляк О.В. Австрійський закон про введення суду присяжних 1869 р. : історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 62–65.
15. Цечоев В.К. История органов и учреждений юстиции России: учебник для магистров. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 456 с.
16. Ярошенко М.О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 30. С. 93–99.